

The Borders of the Islamic State in the Noble Quran: An Analysis of Geographical and Doctrinal Duality in the Political System of Islam

Najaf Lakzaee¹, Reza Lakzaee²

¹ Professor, Baqir al-Olum University, Qom, Iran. nlakzaee@bou.ac.ir

² Assistant Professor, Imam Sadiq Research Institute for Islamic Sciences, Qom, Iran (**Corresponding author**). r.lakzaee@isri.ac.ir

Abstract

Explaining the Quranic foundations of the borders of the Islamic state, as a fundamental question in Islamic political thought, holds significant theoretical and practical importance. This issue becomes doubly necessary when confronting the dominant paradigm of the international system based on nation-states with territorial sovereignty, as well as in response to extremist intellectual currents that either completely disregard borders or absolutize nationalism. Focusing on the Noble Quran as the foundational text of Islam, this research seeks—through an inferential method—to present a comprehensive model for analyzing the nature of these borders. The main question is: Do the borders of the Islamic state in the Quran have a geographical nature (arising from human agreements and social contracts) or a doctrinal nature (arising from the division between faith and disbelief)? And how do these two levels interact with one another? To answer this question, the theoretical framework of distinguishing between the “institution of the state” and the “office of leadership” is employed. This distinction serves as the key to resolving the apparent paradox between the universalism of the religion of Islam and the necessity of administering societies within specific political units. The research proceeds using the method of thematic interpretation of the Quran, relying on inferential reasoning and the method of implication—particularly the signification by correspondence (*dilālat al-muṭābaqa*) and the signification by implication (*dilālat al-iltizām*) of verses. The analysis centers on verses that directly or indirectly address governmental relations, migration, jihad, defense, and interactions with other societies (such as those in Surahs al-Tawbah, al-Mumtaḥanah, al-Ḥujurāt, and Āl ‘Imrān). To complete the analysis, evidence is also drawn from the Prophetic practice and jurisprudential-theological perspectives. The Noble Quran recognizes the existence of distinct socio-political units. Verses that command reconciliation between “two groups of believers” (al-Ḥujurāt: 9) or establish distinctions in

---

Cite this article: Lakzaee, N. & Lakzaee, R. (2025). The Borders of the Islamic State in the Noble Quran: An Analysis of Geographical and Doctrinal Duality in the Political System of Islam. *Studies of Qur'anic Sciences*, 7(4), p. 7-28. <https://doi.org/10.22081/jqss.2026.72102.1384>

Received: 2025-08-24 ; **Revised:** 2025-10-01 ; **Accepted:** 2025-11-01 ; **Published online:** 2025-12-26

Type of article: Research Article

Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

external relations between belligerent and non-belligerent disbelievers (al-Mumtaḥanah: 8–9) confirm this political realism. The establishment of the Prophet's government in Medina with a defined territory, along with his correspondence with rulers of other regions, provides a concrete example of this level of border delineation, which ensures order, security, and the implementation of rulings within a territory under authority. At a deeper and more foundational level, the Quran draws the primary boundary on the basis of “faith” and “disbelief.” Islam rejects any superiority based on race, ethnicity, or language (al-Ḥujurāt: 13) and addresses all of humanity (al-A'rāf: 158), presenting a global and trans-border invitation. The noble verse “Say, ‘If your fathers... are dearer to you than Allah and His Messenger...’” (al-Tawbah: 24) clearly prioritizes doctrinal and jihad-related values over any spatial or kinship attachments. This level shapes identity and provides overarching direction for the Islamic Ummah. To resolve the apparent conflict between the above findings, the present research proposes a heuristic model: the intrinsic distinction between the “Islamic state” and “Islamic leadership.” The Islamic state is a terrestrial political institution bound by geographical borders, formed on the basis of allegiance (*bay'at*), social contract, and practical extension of authority (*baṣṭ al-yad*), and it pursues executive, defensive, judicial, and economic functions within a defined territory. In contrast, Islamic leadership is a religious and guiding office with a trans-border and doctrinal nature. The leader (Prophet, Imam, or qualified jurist) is considered the leader of all believers in every part of the world and bears responsibility for the overall religious and political guidance of the entire Ummah, without being confined to specific borders. In this model, the Islamic state is responsible for providing internal order and security, preserving territorial integrity, and engaging in legal interactions with other states based on agreements. Islamic leadership, on the other hand, is responsible for the unity of the Ummah's overarching orientation, intellectual guidance, and providing policy direction on comprehensive issues. This separation enables the coexistence of multiple independent Islamic states while preserving doctrinal connection and adherence to a shared intellectual system under unified leadership. Jurisprudential concepts such as *Dār al-Islām*, *Dār al-'Ahd*, and *Dār al-Ḥarb*, as well as rulings related to defensive jihad, presuppose the existence of geographical borders in practice. At the same time, the continued authority and leadership of the infallible Imams (peace be upon them) and jurists for Shiites outside the scope of political sovereignty testifies to the trans-border nature of the office of leadership. The Prophetic practice also continued the global invitation even while establishing the state in Medina. The research concludes that, from the Quranic perspective, the borders of the Islamic state possess two interconnected yet distinct levels: an operational-geographical level pertaining to the institution of the state and the necessities of governance in a plural world, and an identity-forming-doctrinal level pertaining to the Ummah and Islamic leadership, which operates beyond geography. Islam rejects ethnic or racial nationalism but accepts the formation of a state within geographical borders as a rational and practical reality. By presenting a two-level model and conceptually distinguishing between “state” and “leadership,” this research takes a step toward formulating an Islamic theory of borders that draws on political realism while upholding the universalist ideal of Islam. This framework not only addresses the current challenges facing the Muslim world in interacting with the international system but can also serve as a basis for unified action and

convergence among Islamic states while respecting their national sovereignty. The full realization of a single global Islamic state remains the ultimate ideal on the horizon of the appearance of the Universal Reformer, the Twelfth Imam (may God hasten his reappearance), but the present model elucidates a practical strategy for managing the period of occultation.

Keywords: Islamic state, geographical borders, doctrinal borders, Islamic leadership, political system of Islam.

حدود الدولة الإسلامية في القرآن الكريم: تحليل ثنائي جغرافي - عقدي في النظام السياسي الإسلامي

نجف لكزايي^١، رضا لكزايي^٢

^١ أستاذ، جامعة باقر العلوم (ع)، قم، إيران. nlakzaee@bou.ac.ir

^٢ أستاذ مساعد في معهد الإمام الصادق (ع) للعلوم الإسلامية، قم، إيران (الباحث المسؤول). r.lakzaee@isri.ac.ir

الملخص

تناول هذه المقالة حدود الدولة الإسلامية من منظور القرآن الكريم، وتسعى للإجابة عن السؤال الرئيس الآتي: هل حدود الدولة الإسلامية جغرافية أم عقديّة؟ وكيف يتفاعل هذان المنظوران في إطار النظام السياسي الإسلامي؟ ويهدف البحث إلى بيان رؤية القرآن الكريم بشأن حدود الدولة الإسلامية، وتقديم مقارنة لمعالجة التحديات الناشئة عن التعارض الظاهري بين الحدود الجغرافية للدولة وعالمية الدين الإسلامي. وتشير نتائج الدراسة إلى أن القرآن الكريم يعترف بالحدود الجغرافية، غير أنه يمنح الأولوية للحدود العقدية. كما تُظهر النتائج أن القيادة الإسلامية ذات طابع عابر للحدود، في حين تبقى الدولة الإسلامية محدودة ضمن إطارها الجغرافي. وقد اعتمدت الدراسة المنهج الاجتهادي، مع التركيز على آيات القرآن الكريم والاستفادة من المصادر التفسيرية والفقهية. وتتمثل أهم إسهامات المقالة في إبراز التمييز بين الحدود الجغرافية والحدود العقدية في الدولة الإسلامية، وطرح تفریق نظري بين «الدولة» و«القيادة» بوصفهما مستويين مستقلين ومتربطين في آن واحد ضمن الفكر السياسي الإسلامي.

الكلمات المفتاحية: الدولة الإسلامية، الحدود الجغرافية، الحدود العقدية، القيادة الإسلامية، النظام السياسي الإسلامي.

استناداً إلى هذه المقالة: لكزايي، نجف؛ لكزايي، رضا (١٤٠٤ش). حدود الدولة الإسلامية في القرآن الكريم: تحليل ثنائي جغرافي - عقدي في النظام السياسي

الإسلامي. دراسات علوم القرآن، ٧(٤٧)، ص ٧-٢٨. <https://doi.org/10.22081/jqss.2026.72102.1384>

تاريخ الإستلام: ٢٠٢٥/٠٨/٢٤؛ تاريخ التعديل: ٢٠٢٥/١٠/٠١؛ تاريخ القبول: ٢٠٢٥/١١/٠١؛ تاريخ الإصدار: ٢٠٢٥/١٢/٢٤

الناشر: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية

نوع المقالة: بحثية

مرزهای دولت اسلامی در قرآن کریم؛ تحلیل دوگانه جغرافیایی و اعتقادی در نظام سیاسی اسلام

نجف لکزایی^۱، رضا لکزایی^۲

^۱ استاد، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران. nlakzaee@bou.ac.ir

^۲ استادیار، پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق (ع)، قم، ایران (نویسنده مسئول). r.lakzaee@isri.ac.ir

چکیده

این مقاله به بررسی مرزهای دولت اسلامی از منظر قرآن کریم می‌پردازد و پرسش اصلی آن این است که آیا مرزهای دولت اسلامی جغرافیایی است یا اعتقادی، و چگونه این دورویکرد در نظام سیاسی اسلام تعامل دارند. تبیین دیدگاه قرآن درباره مرزهای دولت اسلامی و ارائه راهکاری برای حل چالش‌های ناشی از تعارض مرزهای جغرافیایی با جهانی بودن دین اسلام، هدف مقاله است. یافته‌های مقاله حکایت از آن دارد که قرآن کریم مرزهای جغرافیایی را به رسمیت می‌شناسد؛ اما اولویت را به مرزهای اعتقادی می‌دهد. همچنین رهبری اسلامی، فرامرزی است؛ درحالی‌که دولت اسلامی محدود به مرزهای جغرافیایی است. روش تحقیق، اجتهادی و با تمرکز بر آیات قرآن کریم و استفاده از منابع تفسیری و فقهی است. تمایز بین مرزهای جغرافیایی و اعتقادی در دولت اسلامی و تفکیک نظری بین «دولت» و «رهبری» به‌عنوان دو سطح مستقل اما مرتبط در اندیشه سیاسی اسلام، نوآوری مقاله است.

کلیدواژه‌ها: دولت اسلامی، مرزهای جغرافیایی، مرزهای اعتقادی، رهبری اسلامی، نظام سیاسی اسلام.

استناد به این مقاله: نجف، لکزایی، رضا (۱۴۰۴). مرزهای دولت اسلامی در قرآن کریم؛ تحلیل دوگانه جغرافیایی و اعتقادی در نظام سیاسی اسلام. *مطالعات علوم قرآن*، ۷(۴)، ص ۷-۲۸. <https://doi.org/10.22081/jqss.2026.72102.1384>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۱؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۷/۰۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۰؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۱۰/۰۵

ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

نوع مقاله: پژوهشی

©۱۴۰۴ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

۱. مقدمه

دولت، بدون سرزمین، امکان زیست و حیات ندارد و به‌عنوان نهادی سیاسی نیازمند تعریف مرزهای مشخص برای اعمال حاکمیت است. در اسلام، این مرزها از دو منظر جغرافیایی و اعتقادی قابل بررسی است. قرآن کریم، اصلی‌ترین منبع اندیشه سیاسی اسلام، به تبیین این مرزها پرداخته و چالش‌های ناشی از تعامل بین آنها را مورد توجه قرار داده است. این مقاله با تمرکز بر آیات قرآن و با استفاده از روش استنباطی، به تحلیل دوگانه مرزهای دولت اسلامی می‌پردازد. مسئله اصلی پژوهش این است که آیا مرزهای دولت اسلامی مبتنی بر جغرافیا است یا اعتقاد، و چگونه این دو دیدگاه در نظام سیاسی اسلام تعامل دارند؟ همچنین، تفکیک بین «دولت» و «رهبری» به‌عنوان دو سطح مستقل اما مرتبط، راهکاری برای حل چالش‌های ناشی از جهانی‌بودن دین اسلام و محدودیت‌های جغرافیایی دولت ارائه می‌دهد. این پژوهش با بررسی آیات سوره‌های ممتحنه و توبه، به دنبال پاسخگویی به این پرسش‌ها است. در این مقاله از حد و مرز عنصر سرزمین، سخن گفته می‌شود. بحث مرزهای دولت اسلامی و چگونگی تعیین آن، نقشی اساسی در نظام سیاسی دارد. درباره مرزها چنانچه در پایان بحث به آن خواهیم رسید، بین نظام اسلامی و دولت اسلامی تفکیک خواهد شد. مسئله این است که قرآن کریم در مورد ناسیونالیسم و ملی‌گرایی و یا مرزهای جغرافیایی، چه دیدگاهی دارد و مرزهای دولت اسلامی را چه چیزی از سایر دولت‌ها جدا می‌کند؟ زبان؟ نژاد؟ خاک؟ یا اعتقاد؟ از نگاه کلان قرآن، مرزها به‌عنوان اولی، مرزهای عقیدتی و دینی هستند؛ هرچند به شکل ثانوی در مرزهای جغرافیایی محصور شده‌ایم. اما شاید این پاسخ به شکل کلی مشکلی را حل نکند و بحث را آن‌گونه که باید، روشن نماید؛ از این‌رو مسأله مرزها از منظر فلسفه سیاسی، فقه سیاسی و کلام سیاسی نیز بررسی می‌گردد؛ تا بحث وضوح بیشتری بیابد. قبل از پرداختن به بحث، دو نکته به‌عنوان مقدمه ذکر می‌شود.

اول: هیچ کشوری یا دولتی بدون سرزمین نمی‌تواند باشد. برخی به دنبال تأسیس دولت مذهبی هستند؛ مثلاً رژیم غاصب صهیونیستی یک سرزمین را غصب و اشغال کرده است. اما هر یهودی در هر کجای دنیا، شهروند این رژیم محسوب می‌شود. یعنی مرزهای نظام سیاسی رژیم صهیونیستی را سرزمین تعیین نمی‌کند؛ بلکه یهودیت و صهیونیست بودن تعیین می‌نماید. گاهی رنگ پوست در مرزبندی نقش دارد، مانند دولت آپارتاید آفریقای جنوبی. وقتی سفیدپوستان نظام تبعیض‌نژادی را اجرا کردند، دولت را فقط مخصوص سفیدپوستان می‌دانستند و برای سیاهپوستان حق حیات قائل نبودند و دست‌کم می‌توانستند به‌صورت شهروندان درجه دو در آنجا زندگی کنند. برخی دیگر به دنبال تأسیس یک دولت زبانی یا قومی هستند؛ یعنی ناسیونالیسم آن‌ها ناسیونالیسم مبتنی بر زبان یا قومیت است؛ از این‌رو تلاش می‌کنند دولتی بر اساس زبان یا قوم تأسیس کنند. در دولت‌های ملی، جغرافیا ملاک است. مثلاً فرانسوی‌ها می‌گویند ما فرانسوی‌ها، یعنی تمام کسانی که در آن منطقه جغرافیای زندگی می‌کنند و از ما

مسیحیان، ماسکولارها، ما لائیکها سخن نمی‌گویند؛ از این‌رو در این مدل، اینکه شخص چه دین، مذهب، زبان و نژادی دارد، اهمیتی ندارد، مهم محدوده جغرافیایی است.

دوم: امروزه جهان اسلام، با افراط و تفریط مواجه است. برخی آن‌قدر به ناسیونالیسم گرایش پیدا کرده و به مرزهای جغرافیایی اصالت داده‌اند، که خود غربی‌ها که بانی ناسیونالیسم هستند، این مقدار به مرزها تکیه ندارند. اتحادیه اروپا، قانون اساسی و پارلمان مشترک و سرزمین مشترک دارد؛ اما در کشورهای اسلامی، حتی کشورهای عربی هم نمی‌توانند با یکدیگر سازش داشته باشند و تیغ ناسیونالیسم آنها را تکه‌تکه نموده است. بعد از جنگ جهانی اول، ابتدا ترک‌ها را از عرب‌ها جدا کردند و بعد بین اعراب جدایی انداختند و از عرب عراقی، عرب سوری، عرب مصری، عرب مراکشی و دیگر انواع عرب سخن گفتند. در مرحله بعد، برای هر یک تمدنی درست کردند و به مصری‌ها گفتند تمدن شما تمدن فینیقی و تمدن عراقی‌ها تمدن بابلی است؛ و تا توانستند، به کوره ناسیونالیسم دمیدند.

برخی قرآن‌پژوهان و مفسران معتقدند از نظر اسلام، مرزهای اعتقادی در اسلام مطرح است، نه مرزهای جغرافیایی؛ اسلام، تشکیل اجتماع بر اساس انشعاب قومی را لغو کرده است (طباطبایی، ۱۴۰۲ق، ج ۴، ص ۱۲۵). برخی آثار (ر.ک: علی‌آبادی و دیگران، ۱۴۰۲، صص ۱۰۴-۱۲۷) مستقیماً به مسئله «اعتبار مرزهای جغرافیایی در فقه سیاسی معاصر» می‌پردازند و معتقدند اعتبار مرزهای جغرافیایی کنونی، به دلیل شرایط خاص حاکم بر جهان، به‌رغم اعتقاد به نظریه دارالاسلام، تا زمان تحقق حکومت جهانی اسلام در عصر ظهور منجی موعود معتبر می‌باشد. به تعبیر دیگر، پذیرش مرز ملی از باب ضرورت است (علیدوست، ۱۴۰۱/۱۲/۲۴) و برخی تحقیقات هم نه از باب ضرورت، که معتقدند مرزبندی نوین امروزی بین کشورهای اسلامی و کافر، طبق معاهدات بین‌المللی است و بر اساس اصل وفای به عهد، رعایت آنها لازم است (فاطمی و دیگران، ۱۴۰۳، صص ۵-۳۰). قاعده‌انگاری حفظ ثغور (زرگریان و دیگران، ۱۴۰۳، صص ۴۷-۷۲) نیز تلاش می‌کند پاسداری از این مرزهای جغرافیایی را به یک قاعده فقهی (حفظ نظام) ارتقا دهد تا با در دست داشتن قاعده فقهی، بتوان مسائل مختلف را بر این قواعد، عرضه و تطبیق داد و سریع‌تر به کشف حکم شرعی رسید. در فرمایشات امام خمینی هم جمله‌ای است که ایشان می‌فرمایند «به‌سوی تشکیل اتحاد جماهیر اسلامی که از جمهوری‌های اسلامی مستقل و آزاد تشکیل شده باشد، بروید.» یعنی ایشان هم وجود تعدد در جمهوری‌های اسلامی یا دولت‌های اسلامی با اقتضانات جدید را پذیرفته‌اند. منتها توصیه می‌کنند که این جمهوری‌های اسلامی، مستقل و آزاد باشند و در نهایت به‌سمتی بروند که یک اتحاد جماهیر اسلامی به‌وجود بیاورند و تشکیل دولت واحد اسلامی را مدنظر قرار دهند (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲۱، ص ۴۴۸). به تعبیر امام راحل، «مرزها جدا، قلب‌ها با هم» (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۱، ص ۱۰۵). بر این اساس، امام خمینی (ره) با وجوب دفاع از «بیضه الاسلام» در چارچوب «حکومت اسلامی»، دفاع از تمامیت ارضی کشور را به‌عنوان یک وظیفه‌ی شرعی

و عقلی تبیین می‌کنند. (خمینی، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۵۱۵). برخی محققان مرز اعتقادی را بر مرز جغرافیایی مقدم می‌دارند. در آثار کلاسیک فقه سیاسی، مانند ماوردی (ماوردی، بی تا، صص ۳۵، ۱۳۷) و رشیدرضا (رشیدرضا، بی تا، ص ۵۰)، مرز جغرافیایی (نغر) تابعی از مرز اعتقادی است. قلمرو «دارالاسلام» می‌تواند با گسترش دعوت یا جهاد، تغییر یابد. در این نگاه، مرز جغرافیایی، ثابت و مقدس نیست؛ بلکه متغیر است.

برخی دیگر از پژوهش‌ها که به چالش دوگانگی مرزهای اعتقادی و جغرافیایی توجه نشان داده‌اند، معتقدند مرز اعتقادی، لایه‌ای فراملی و هویت‌ساز است که جهت‌گیری کلان نظام اسلامی را تعیین می‌کند؛ و در مقابل، مرز جغرافیایی، لایه‌ای عملیاتی و حقوقی است که ضامن بقا و نظم داخلی است (کامران و دیگران، ۱۳۸۳، صص ۹۱-۱۰۸). پیشینه بحث نشان می‌دهد اگرچه آثار مستقلی در باب مبانی قرآنی مرزبندی و نیز مسئله‌ی مرز در فقه سیاسی وجود دارد، اما جمع‌بندی نظام‌مند و تفسیری میان این دو محور، با تمرکز بر آیات قرآن هنوز به صورت یک اثر مستقل و جامع عرضه نشده است. به عبارت دیگر، پژوهشی که به طور مشخص پاسخ دهد: «قرآن به عنوان متن بنیادین، چگونه می‌تواند مبانی برای تئوری دو لایه‌ای مرز (اعتقادی- جغرافیایی) در جهان معاصر فراهم کند؟» یک خلأ محسوب می‌شود. اکثر آثار موجود، یا صرفاً تفسیری هستند، یا فقهی، یا حقوقی، و جمع فلسفی- کلامی این مفاهیم با محوریت قرآن، نیاز به مطالعه‌ای عمیق‌تر دارد.

حال باید دید آیا در قرآن کریم می‌توان آیتانی یافت که مرزهای دولت اسلامی را مشخص نماید و تبیین کند که دولت اسلامی با چه مرزی از دیگر دولت‌ها جدا می‌شود؟ آیا این مرزبندی با جغرافیا رقم می‌خورد یا با شاخصه عقیدتی کفر و ایمان انجام می‌گیرد؟ با توجه به اینکه میان دولت و رهبری تفکیک قائل شدیم، آیا مرز در نظریه رهبری و نظریه دولت، تفاوت دارد؟ اگر این تفکیک انجام نگیرد با چه چالش‌هایی مواجه خواهیم شد؟ آیا در تفکر قرآنی، دولت واحد است یا متعدد؟ رویکرد مقاله حاضر، سیستمی است. براساس تحلیل سیستمی، هر نظام سیاسی از دو بخش ساختار و کارکرد تشکیل شده است و به این پرسش‌ها پاسخ داده می‌شود: ۱. دلایل ضرورت تأسیس نظام سیاسی اسلامی (ر.ک: لکزایی و دیگران، ۱۴۰۲، صص ۷-۳۱)؛ ۲. مرزهای نظام سیاسی اسلامی؛ ۳. عنصر کلیدی نظام سیاسی اسلامی؛ ۴. شبکه قدرت (ر.ک: لکزایی و دیگران، ۱۴۰۳، صص ۷-۳۲)؛ ۵. مرکز تصمیم‌گیری در نظام سیاسی اسلامی؛ ۶. حدود قلمرو و اختیارات در نظام سیاسی اسلامی؛ ۷. جریان قدرت در نظام سیاسی اسلامی؛ ۸. بازخورد (ر.ک: فیرحی، ۱۳۸۲). مقاله حاضر درصدد است با رویکردی نظام‌مند و قابل عرضه در علوم سیاسی رایج، با استفاده از روش استنباطی و روش دلالت که در دانش منطق (نصیرالدین طوسی، ۱۳۶۷، ص ۷) و دانش اصول فقه (عراقی، ۱۳۶۱، ج ۱، ص ۸۲) تبیین شده، مرزهای دولت و نظام سیاسی اسلامی را با تمرکز بر آیات قرآن کریم ارائه نماید. بنابراین در این

مقاله فقط به پرسش دوم از پرسش‌های هشت‌گانه تحلیل سیستمی می‌پردازیم. بقیه پرسش‌ها را باید در مقالات دیگری پیگیری کرد.^۱ تلاش می‌شود به آیاتی استناد شود که دلالت مطابقی بر مدعای مذکور داشته باشند. تبیین این موضوع، نه تنها به غنای ادبیات سیاسی اسلامی کمک می‌کند، بلکه زمینه‌ساز تحلیلی نوین در مطالعات تطبیقی نظام‌های سیاسی است.

۲. سطح جغرافیایی مرزهای دولت اسلامی

آیا مرزهای دولت اسلامی جغرافیایی است یا اعتقادی یا هم جغرافیایی و هم اعتقادی یا اصلاً مسئله دیگری؟ به عبارت دیگر، اگر خواست بحث جدی‌تر مطرح شود، باید پرسید که دیدگاه اسلام درباره ناسیونالیسم از یک سو، و جهان‌وطنی^۲ از سوی دیگر، چیست؟ اگر گفته شود اسلام ناسیونالیسم را قبول دارد، معنایش این است که نگاهش به مرزهای جغرافیایی، نژادی و قومی یکسان خواهد بود. اگر گفته شود که اسلام جهان‌وطنی را قبول دارد، آن‌گاه پاسخ متفاوت می‌شود. ولی قبل از پاسخ‌گویی بهتر است، با ذکر برخی آیات، دیدگاه قرآن درباره مرزهای نظام سیاسی و دولت اسلامی معلوم گردد. البته نمی‌توان انتظار داشت قرآن کریم - به‌عنوان متنی که در بستر تاریخی خاصی نازل شده - به‌صورت مستقیم و با استفاده از اصطلاحات علوم سیاسی مدرن، به‌طور صریح و نظام‌مند به «عناصر تشکیل‌دهنده دولت و از جمله مرز» اشاره کرده باشد. در اینجا، دلالت التزامی، کلید گشایش بحث می‌شود. بر پایه این نوع دلالت - که بر ملازمات عقلی و عرفی میان مفاهیم تکیه دارد - می‌توان استدلال کرد که اگرچه قالب‌ها و عنوان‌ها در طول تاریخ تغییر کرده‌اند، اما «ماهیت سامان‌دهی امور جامعه انسانی» امری ثابت و فراتاریخی است. با این چارچوب، اگر بپذیریم واژه «مرز» - که ملازم با مفهوم «سرزمین» است - به‌صورت مستقیم (دلالت مطابقی) در قرآن نیامده، اما به‌وضوح می‌توان آیاتی را یافت که این مفهوم از آنها قابل استنباط است. مثلاً کلیدواژه هجرت در مفهوم خود، معمولاً مستلزم انتقال از یک واحد جغرافیایی و جمعیتی به واحد جغرافیایی و جمعیتی دیگر است (ر.ک: خامنه‌ای، ۱۳۹۷، ص ۳۴۹). یا هنگامی که قرآن در سوره حجرات از مؤمنانی سخن می‌گوید که با یکدیگر می‌جنگند، در واقع چند واحد جغرافیایی مستقل در مقابل هم را ترسیم و تصویر می‌کند. قرآن از واحد سوم می‌خواهد تا میان آن دو واحد، صلح برقرار کنند؛ و در صورت عدم‌پذیرش صلح، با گروه ظالم بجنگند: «وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِنْ فَاءَتْ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ؛ و اگر دو گروه از مؤمنان به جنگ با یکدیگر

۱. مقاله حاضر برگرفته از پروژه پژوهشی انجام شده در پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی است. در این پروژه به‌صورت جامع، به هر هشت پرسش تحلیل سیستمی پرداخته شده است.

2. Cosmopolitanism

پرداختند، میان آنان صلح برقرار کنید. و اگر یکی از آن دو بر دیگری تجاوز کرد، با گروه متجاوز بجنگید تا به فرمان خدا بازگردد. پس اگر بازگشت، میان آن دو به عدالت، صلح برقرار کنید و عدالت ورزید؛ زیرا خداوند عدالت پیشگان را دوست می‌دارد» (حجرات، ۹). افزون بر این، قرآن کریم مرز کفار را هم به رسمیت می‌شناسد؛ زیرا هنگامی که قرآن در آیات ۸ و ۹ سوره ممتحنه که به تعبیر برخی مفسران، سوره ولایت است (خامنه‌ای، ۱۳۹۷، ص ۴۱۷)، ارتباط با کافران صلح جو و غیر محارب را مجاز، ولی ارتباط با کافران جنگ افروز و محارب را منع می‌کند؛ به این معناست که واحد جغرافیایی مستقل آنان را به رسمیت شناخته است: «لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِّنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ؛ إِنَّمَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ قَاتَلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَأَخْرَجُوكُمْ مِّنْ دِيَارِكُمْ وَظَاهَرُوا عَلَىٰ إِخْرَاجِكُمْ أَنْ تَوَلَّوْهُمْ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ؛ خدا شما را از نیکی کردن و رعایت عدالت نسبت به کسانی که در [کار] دین با شما نجنگیده و شما را از دیارتان بیرون نکرده‌اند، نهی نمی‌کند. آری، خداوند عدالت پیشگان را دوست می‌دارد. خدا فقط شما را از دوستی با کسانی نهی می‌کند که در [کار] دین با شما جنگیده و شما را از خانه‌هایتان بیرون کرده و بر بیرون راندنتان همپشتی [یکدیگر] نموده‌اند. و هرکس با آنان دوستی کند، آنان همان ستمکارانند» (ممتحنه، ۸-۹). این آیات نشان می‌دهد قرآن واحد جغرافیایی را - اعم از روستا، شهر، استان، ایالت، کشور، منطقه و حتی قاره- به‌عنوان بستر شکل‌گیری حیات اجتماعی و سیاسی به رسمیت می‌شناسد.

برخی مفسران معتقدند که آیات سوره ممتحنه توسط آیات سوره توبه که پس از آن نازل شده، نسخ گردیده است؛ یعنی آیه «لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ...» به‌وسیله آیه «فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ» (توبه، ۵) نسخ شده است (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲۸، ص ۴۳؛ طوسی، بی‌تا، ج ۹، ص ۵۸۳). ولی بیشتر مفسران این دیدگاه را نپذیرفته، معتقدند آیات سوره توبه، مربوط به کفاری است که با مسلمانان در حال جنگ هستند (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۰۲ق، ج ۱۹، ص ۲۳۴)؛ مانند کافران مکه که هم با مسلمانان بر سر دینشان در حال جنگ بودند و هم آن‌ها را از سرزمینشان بیرون کرده بودند. بنابراین اگر مسلمانان با ایشان که خلف وعده کرده و آتش بس ده ساله را نقض کردند، بجنگند، اشکالی ندارد؛ زیرا اینان عهد و پیمان را رعایت نکرده و به مسلمانان حمله کردند «إِنَّهُمْ لَا أَيْمَانَ لَهُمْ» (توبه، ۱۲). درعین حال، از آنجا که پیامبر، رحمة للعالمین است، ایشان را عفو نموده و فرصت می‌دهد که اسلام بیاورند و به کسانی هم که اسلام نمی‌آورند، چهار ماه فرصت می‌دهد که یا اسلام بیاورند یا از مکه خارج شوند و به منطقه دیگری بروند (توبه، ۱-۵). پس آیه نسخ نشده و می‌توان استفاده کرد که قرآن، اصل مرزها را پذیرفته است. دومین دلیل برای پذیرش مرزها، سیره پیامبر (ص) است، که به فرموده خداوند، «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» (احزاب، ۲۱) یعنی وقتی آن حضرت در مدینه تشکیل دولت داد. اصولاً این دولت، باید مرزهایی داشته باشد و بعد که بزرگ‌تر شده است، همچنین باید مرزهایی داشته باشد. و

هنگامی که با سران کشورها مکاتبه می‌کند، باید آن کشورها با مرزهای مشخص وجود داشته باشند؛ جالب اینکه آن حضرت در آن مکاتبه‌ها به ایشان می‌فرماید که اگر اسلام و ایمان بیاورید، همچنان فرمانروای کشور خودتان خواهید بود (ابن‌خلدون، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۴۵۱) که این امر نیز نشان از آن دارد که حضرت رسول(ص)، مرزهای جغرافیایی را به رسمیت شناخته‌اند.

۳. سطح اعتقادی مرزهای دولت اسلامی

بحث‌های اعتقادی در قرآن کریم پرتنگ است. مثلاً در قرآن کریم هم سوره کافرون هست و هم سوره مؤمنون و هم سوره منافقون که اعتقادی هستند و هیچ‌کدام مرز بردار نیستند؛ چراکه بحث کفر و ایمان بحثی نیست که مقید به مرزهای جغرافیایی باشد؛ هرچند بحث منافقان مربوط به درون جامعه و دولت اسلامی می‌شود. آیه‌ای که برخی مفسرین معتقدند مربوط به مرزهای دولت اسلامی است (طباطبایی، ۱۴۰۲ق، ج ۴، ص ۹۲)، آخرین آیه سوره آل عمران است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! صبور باشید و استقامت ورزید و از مرزها مراقبت نمایید و از خدا پروا کنید؛ باشد که رستگار شوید» (آل عمران، ۲۰۰). کلمه «رابطوا» را در اینجا مرزداری، و کلمه «رباط» را مرز گفته‌اند. بعضی مفسران نیز گفته‌اند کلمه «رباط» به معنای قدرت و قوت می‌باشد. هم چنین در آیه «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ» (انفال، ۶۰) عبارت «مِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ» را به اسبان جنگی آماده نگه داشته شده در مرزها معنا کرده‌اند (رشیدرضا، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۳۱۸). بنابراین مرزها از دیدگاه قرآن به رسمیت شناخته شده‌اند. علامه طباطبایی در ضمن تفسیر این آیه افزوده‌اند که مرز کشور اسلامی، جغرافیایی و طبیعی و یا اصطلاحی نیست؛ بلکه اعتقادی می‌باشد (طباطبایی، ۱۴۰۲ق، ج ۹، ص ۱۱۵). اسلام از آغاز حتی در همان دورانی که در مکه بود، داعیه جهانی داشت و دینی محلی نبود. خدای متعال به پیامبر(ص) فرموده است: «قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا» (اعراف، ۱۵۸) بگو: ای مردم! یقیناً من فرستاده خدا به سوی همه شمایم. این آیه، پیامبر(ص) را به عنوان یک رهبر جهانی معرفی می‌کند. پیامبر خاتم در قرآن، بشر را با عباراتی نظیر «يَا أَيُّهَا النَّاسُ» (بقره، ۲۱) و «يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ» (انعام، ۱۳۰) مورد خطاب خویش قرار داده است. حتی در آیاتی از قرآن کریم، قرآن در برابر عرب‌ها تعزیر کرده است (مطهری، ۱۳۶۶، ص ۶۹) و به اعراب می‌فرماید: به شما نیازی نیست؛ اگر ایمان بیاورید، کسان دیگری هستند که ایمان بیاورند: «فَإِنْ يَكْفُرْ بِهَا هَؤُلَاءِ فَقَدْ وَكَلْنَا بِهَا قَوْمًا لَيَسُوْا بِهَا بِكَافِرِينَ؛ اگر اعراب به اسلام کفر بورزند، قوم دیگری جایگزین ایشان می‌شوند که کافر نخواهند بود» (انعام، ۸۹). ممکن هم هست که خدوند آنها را کنار بگذارد: «إِنْ يَسْأَلْكُمْ عَنْهَا النَّاسُ وَيَأْتِ بِآخِرِينَ؛ اگر خدا بخواهد، شما را می‌برد و یک گروه دیگری را می‌آورد» (نساء، ۱۳۳). اساساً اسلام نیامده است که مخصوص عرب‌ها باشد. ممکن است که اعراب، اسلام را رها کنند: «وَإِنْ تَوَلَّوْا يَسْتَبَدِلْ

قَوْمًا غَيْرِكُمْ ثُمَّ لَا يَكُونُوا أَمْثَالِكُمْ؛ اگر شما از اسلام اعراض کنید، خدا گروه دیگری را به جای شما می‌آورد که آن‌ها مثل شما نباشند» (محمد، ۳۸). و یا این آیه که گفته می‌شود درباره ایرانی‌ها نازل شده است: «مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ؛ اگر دین را رها کنید، خدا گروهی را به جای شما می‌آورد که ایشان را دوست دارد و ایشان هم خدا را دوست دارند» (مائده، ۵۴). از امام باقر(ع) و امام صادق(ع) نقل شده که مراد، ایرانیان هستند. یا از خود رسول خدا(ص) نقل شده که دست بر شانه جناب سلمان فارسی زد و فرمود: مراد، قوم این مرد هستند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۳۲۱). بنابراین اسلام با تعصبات قومی، نژادی، قبیله‌ای و زبانی مقابله کرده است. بلکه در روایت است که اگر کسی به اندازه خردلی از تعصب و عصبیت در قلبش وجود داشته باشد، بوی بهشت را استشمام نمی‌کند (کلینی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۳۰۸؛ طوسی، ۱۳۷۲، ص ۵۳۸). اسلام، دین جهانی و انسانی است؛ از این رو هر قومی می‌تواند با آن، احساس خودمانی بودن کند و آن را بپذیرد. وقتی همه مردم اسلام را بپذیرفتند، قهراً دین، جهانی شده و آیه کریمه «لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ» (توبه، ۳۳) تحقق می‌یابد. این رویداد، با تحمیل و زور رخ نمی‌دهد؛ و رمز پیشرفت اسلام، رحمت فراگیر برای جهانیان و مفید بودن آن است.

آیه دیگری که در این بحث می‌توان به آن استناد کرد، این آیه است: «قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِينُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهَ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ؛ بگو: اگر پدران و پسران و برادران و همسران و خویشاوندان! شما و اموالی که فراهم ساخته‌اید و تجارتی که از کساده شدن می‌ترسید و خانه‌هایی که به آنها دلخوش هستید، در نظر شما از خدا و پیامبرش و جهاد در راه او محبوب‌تر است، پس منتظر باشید تا خدا فرمان (عذاب) خود را بیاورد و خدا مردم نافرمان را هدایت نمی‌کند» (توبه، ۲۴). این آیه بر تقدم ارزش‌های الهی و توحیدی و اعتقادی بر هرگونه ارزش و دل بستگی اقتصادی و مادی، از جمله مرزهای ملی، قبیله‌ای، نژادی و زبانی اشاره دارد. اگر بتوان گستره «وَمَسَاكِينُ تَرْضَوْنَهَا» را به خاک و سرزمینی که آن خانه‌ها در آن بنا شده، کشاند و به وطن و به زبان امروز، ملیت و کشور را در کنار آن نشاند، چنان‌که برخی مفسران «مَسَاكِينُ تَرْضَوْنَهَا» را «حب الاوطان» تفسیر نموده‌اند (ابن عجبیه، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۳۶۸) می‌شود با صراحت بیشتری از تقدم همبستگی اعتقادی و الهی بر همبستگی‌های سرزمینی و جغرافیایی سخن گفت. البته که اطلاق و عمومیت آیه هم در استنباط این معنا به ما مدد می‌رساند؛ و این شاید از مهم‌ترین آیات در بحث مرز باشد. نظریه‌ای که میان رهبری و دولت تفکیک قائل می‌شود، در اینجا راهگشاست. به عبارت دیگر یکی از شئون رهبر اسلامی، دولت‌سازی است. مرز، چه در عصر رسول‌الله(ص) و چه در عصر ائمه(ع) و چه در عصر علما و فقهای جامع‌الشرایط، محدود به هیچ حدی نیست و اسلام را برای همه جهانیان ارائه می‌کنند. مثلاً پیامبر(ص)

سران دنیا را به اسلام دعوت کرد؛ اما وقتی که نوبت به دولت می‌رسد، به ایشان می‌فرماید اگر اسلام آوردید، در کشورتان به حکومت خود ادامه بدهید و این کاملاً الهی است. مردم در اینکه کسی رهبر الهی باشد، هیچ نقشی ندارند. چون رهبر الهی یا به نام، مثل انبیا و ائمه یا به نشان، همچون فقهای جامع‌الشرایط، از سوی خدا تعیین می‌شود. شأن رهبر الهی در دولت‌سازی، منوط به بسط ید است. پیامبر (ص) وقتی می‌تواند در یثرب دولت تشکیل دهد، که مردم آن شهر با ایشان بیعت کنند. پیامبر (ص) در سیزده سال اقامت در مکه، هرچند رهبری الهی است، دولت ندارد. ائمه (ع) و فقها با اینکه به لحاظ دینی و شرعی صلاحیت دولت‌سازی داشتند، ولی اکثراً دولت نداشتند. بنابراین اسلام، طرفدار ناسیونالیسم نبوده و هیچ عصبیتی را قبول نمی‌کند. اما وقتی دولت‌سازی می‌کند، این کار مبتنی بر خواست مردم است و بیعت ایشان با دولت اسلامی، معیار شعاع مرزها و بسط ید رهبر می‌باشد. هر مقدار که مردم به اسلام بگردند، مرزهای دولت اسلامی می‌تواند وسیع‌تر شود.

۴. تفاوت مرزها در نظریه رهبری و نظریه دولت اسلامی

از آنچه تاکنون گفته شد، با توجه به تفکیک بین اصل رهبری در اسلام و دولت اسلامی، دانسته می‌شود که دولت، امری متأخر از رهبری الهی است. در واقع سه عنصر بر تشکیل دولت مقدم می‌باشند؛ با نزول وحی بر رهبر، مکتب و دین شکل می‌گیرد و با حضور مردمی که به حضرت رسول خاتم لیبک می‌گویند، امت اسلامی تشکیل می‌گردد. بعد از گذشت سیزده سال، در مدینه، حضرت رسول (ص) با همکاری امت اسلامی به منظور برپایی و اقامه دین و تأمین امنیت مسلمانان، دولت اسلامی را تشکیل می‌دهند؛ بنابراین میان رهبری اسلامی و دولت اسلامی تمایز پیدا می‌شود. در حقیقت دولت‌سازی یکی از شؤون رهبر است؛ اما وجود رهبر، ملازم با دولت نیست. دین هم غیر از رهبر است، که جهانی و فراتر از مرزهای جغرافیایی می‌باشد. در قرآن کریم تعبیر «یا ایها القریش»، «یا ایها الاعراب»، «یا ایها العرب» و شبیه این تعابیر وجود ندارد. البته کلمه اعراب، حدود چهارده بار در قرآن ذکر شده که به معنای بیابان نشین‌ها است. مثلاً در سوره توبه به مباحث مختلفی راجع به اعراب مطرح شده است؛ از جمله می‌فرماید «الْأَعْرَابُ أَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا وَأَجْدَدُ عُذْرًا وَنَفَاقًا بَادِيَةَ نَشِيْمَانٍ [جزیره العرب به سبب دوری از علم، دانش، فرهنگ و بینش] در کفر و نفاق [از دیگران] سخت‌ترند» (توبه، ۹۷). منظور از اعراب در این آیه، صحرائنشینان و کسانی‌اند که در بیابان‌ها زندگی می‌کنند. ولی عبارت «یا ایها الناس» که خطابش عمومی و «یا ایها الذین آمنوا» که شامل همه مومنان و هرکسی که در هرکجای دنیا ایمان آورده می‌شود، بسیار است. در سوره ناس می‌خوانیم که «أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ مَلِكِ النَّاسِ إِلَهِ النَّاسِ؛ بگو: پناه می‌برم به پروردگار مردم، [به] پادشاه مردم، [به] معبود مردم» (ناس، ۱-۳). بنابراین اسلام، دینی جهانی و فرامرزی است. خدای این دین هم فرامرزی و جهانی است؛ و این دین آمده است برای «لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ؛ اوست که پیامبرش را با

هدایت و دین حق فرستاد، تا آن را بر همه ادیان پیروز گرداند؛ هر چند مشرکان خوش نداشته باشند» (توبه، ۳۳). لذا این دین به‌عنوان یک دین جهانی آمده است؛ ولی خود را با زور به مردم تحمیل نمی‌کند. قرآن به رهبر می‌فرماید: «لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيِّرٍ؛ تو بر آنان مسلط نیستی [که به قبول ایمان مجبورشان کنی،]» (غاشیه، ۲۲) یا در آیه دیگر فرموده: «وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ؛ برعهده پیامبر جز رساندن آشکار [پیام وحی] نیست» (عنکبوت، ۱۸). ولی در بحث دولت، این‌گونه نیست؛ چون دولت، جنگ و صلح را تدبیر می‌کند؛ اداره جامعه را برعهده دارد؛ باید امنیت را برقرار نموده و وظیفه دارد حدود را اجرا کند (ر.ک: لک‌زایی، ۱۳۹۸). یعنی سیستم قضایی و اقتصادی و گسیل داشتن لشکر و قراردادهای و پیمان‌ها مطرح است. بنابراین آن‌گونه که از آیات قرآن کریم استفاده می‌شود، در اصل بحث رهبری و دین و امت، مرز جغرافیایی به‌رسمیت شناخته نمی‌شود؛ مثلاً وقتی می‌فرماید: «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ؛ و تو را جز رحمتی برای جهانیان نفرستادیم» (انبیاء، ۱۰۷) و یا می‌فرماید: «وَأَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُتُ فِي الْأَرْضِ؛ و اما آنچه به مردم سود می‌رساند، در زمین می‌ماند» (رعد، ۱۷)؛ مقصود این است که اسلام، نیازهای واقعی همه انسان‌ها را برآورده و داعیه جهانی بودن دارد. بنابراین می‌توان گفت اسناد مختلفی وجود دارد که نشان می‌دهد بحث دین، اسلام و رهبری، جهانی است. چه در سطح پیامبر (ص) و چه در سطح انمه (ع) و چه در سطح فقهای جامع‌الشرایط و چه همین‌الآن. حتی در حقوق بین‌الملل هم رهبری رهبران به‌عنوان امری فرامرزی پذیرفته شده است؛ خواه نسبت به اسلام باشد، و یا در مورد ادیان دیگر، مثل رهبری پاپ که فرامرزی است. و هرچاکه مسیحی کاتولیکی باشد، پاپ، رهبر او محسوب می‌شود. همین‌طور در مورد کسانی که فقیه جامع‌الشرایط شیعه را به‌عنوان مرجع تقلید خود، یا ولی فقیه را به‌عنوان رهبر خود انتخاب می‌کنند، محدوده جغرافیایی مطرح نیست و حالت فرامرزی دارند.

۵. دفاع از ملیت در کلام بزرگان

بعضی علما به‌شدت از ملیت دفاع کرده‌اند. مثلاً شهید مدرس در یکی از سخنرانی‌های خود در مجلس شورای ملی می‌گوید: اگر کسی از مرز ما بدون اجازه رد بشود، اول او را می‌زنیم، بعد بررسی می‌کنیم که آیا مسلمان است یا نه؛ اگر مسلمان بود، برایش نماز می‌خوانیم و با آداب اسلامی دفن می‌کنیم؛ و اگر مسلمان نبود، که هیچ (جعفریان، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۵۵۳). در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران آمده است که دولت ایران در امور دولت‌ها و کشورهای دیگر مداخله نمی‌کند. رهبری جمهوری اسلامی، کشور را با قانون اساسی اداره می‌کند. به همین خاطر می‌گوید من هم تابع قانون می‌باشم. ولایت مطلقه هم که در قانون اساسی آمده است، یعنی این که جامع و منعطف می‌باشد. اگر کشور با معضلی روبرو شد که از طرق عادی قابل حل نیست، در این صورت، رهبری پس از مشورت با مجمع تشخیص مصلحت، برای آن راهکاری ارائه می‌کند.

۶. مسئولیت‌های فرامرزی رهبری

نسبت به خارج از مرزهای ایران، اگر گفته شود که رهبری نسبت به پیروان خود و کسانی که از او اطاعت می‌کنند، مقید به قانون اساسی جمهوری اسلامی باشد، وقتی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مداخله در کشورهای دیگر را ممنوع کرده، در این صورت است که گفته می‌شود رهبری دو شأن و حیثیت دارد؛ یکی همین تشکیل دولت و نظام سیاسی، و دیگری امامت امت و رهبری مؤمنان و پیروان خود در سراسر جهان. یعنی ایشان در قبال امت مسئولیت دارد؛ حال چه در کشور الف زندگی کنند، یا کشور ب یا ج و یا هرکجای دیگر. وقتی رهبری به وظایف خود در ارتباط با پیروانش در خارج از ایران عمل می‌کند، دیگر مقید به قانون اساسی ایران نیست؛ بلکه به حیث رهبری‌اش مربوط می‌شود، که مقید به چارچوب‌های مطرح در ایران نمی‌باشد. اما اینکه آنجا چگونه عمل می‌کند، دیگر به خودش ارتباط دارد؛ و آن‌گونه که مصلحت بداند، عمل می‌نماید. یعنی برای رهبری نمی‌توان تعیین تکلیف کرد. چنانچه در گذشته نیز همین‌طور بوده است. اگر چیزی از امام صادق (ع) رسیده باشد و ثابت بشود که از آن حضرت صادر شده است، قابل عمل است؛ چون ایشان رهبر و امام بوده، هرچند دولت تشکیل نداده است. یعنی این‌گونه نیست که اگر رهبر، چه پیامبر (ص)، چه امام معصوم (ع) و چه فقیه جامع‌الشرایط، موفق به تشکیل دولت نشد، کلاً وظایفش را تعطیل کند و بگوید چون نتوانستیم دولت تشکیل بدهیم، دیگر کاری به مردم نداریم؛ بلکه هرچقدر که بتواند و بسط ید داشته باشد، وظیفه‌اش را نسبت به هدایت دینی و سیاسی مردم انجام می‌دهد. پس دامنه اختیاراتش منوط به مقدار بسط یدش و تعداد پیروان و مراجعه‌کنندگان می‌باشد. وقتی که ابومسلم خراسانی به امام صادق (ع) نامه نوشت، آنچه حضرت در جواب او فرمود، تماماً مبتنی بر این بود که من کسانی که اوامر را اطاعت کنند، در اختیار ندارم (عاملی، ۱۴۰۳ق، ص ۴۱). بنابراین مقدار اختیارات رهبر در خارج از قلمرو دولتی که تشکیل داده، به مقدار بسط ید و پیروانش و اینکه چقدر معرفت داشته باشند و چقدر از دستوراتش اطاعت کنند، بستگی دارد. در کلام شیعه بحث رهبری خیلی بدیهی است. پیامبر (ص) سیزده سال که در مکه بودند، دولت نداشتند؛ ولی امام و رهبر بودند. و وظایفشان همان وظایفی بود که خداوند تعیین کرده بود؛ ولی چون بسط ید نداشتند، نمی‌توانستند از همه اختیارات خود استفاده کرده و اوامر سیاسی صادر نمایند. مثلاً دستور فراهم شدن لشکری را بدهند. چراکه اصلاً لشکری وجود نداشت؛ حتی آن‌قدر نیرو نبود که از خود وی محافظت کند. ایشان تلاش خود را برای تبلیغ رسالت انجام داده، مردم را به دین الهی دعوت کرد. در سال یازدهم بعثت با کسانی که یشرب به حج آمده بودند، سخن گفت؛ در نتیجه تعدادی از مردم یشرب به وی ایمان آوردند. سال بعد تعداد ایشان دو برابر و سال سیزدهم تعداد آنان به حدود هفتادوپنج نفر رسید. این تعداد، یک جامعه مورد اعتماد در یشرب را تشکیل می‌داد که از حضرت برای رفتن به یشرب دعوت می‌کنند و ایشان هجرت می‌نمایند. سپس اصحاب هم مهاجرت می‌کنند و موفق می‌شوند با کمک مردم دولتی را تشکیل دهند.

بنابراین تفکیکی که بین داخل مرز و خارج مرز درباره اختیارات رهبری می‌شود، منظور این نیست که ایشان نباید دولت تشکیل بدهند؛ بلکه مقصود این است که اگر رهبری نتواند در جایی دولت تشکیل دهد، یا نتواند دولتی را که تشکیل داده به سرزمین‌های مختلف گسترش دهد؛ اما در دیگر سرزمین‌ها پیروانی دارد، در قبال ایشان به مقداری که بسط ید دارد، عمل می‌کند. به عبارت روشن‌تر رهبری رهبر، مقید به مرزهای دولتش نیست. چنانچه گستره دین یا امت اسلامی، مقید به مرزهای دولت اسلامی نیست. یعنی چنین حکمی که هرکسی هرکجا هست، باید مهاجرت کند و به داخل جمهوری اسلامی یا دولت مدینه بیاید، وجود ندارد. مثلاً عده‌ای از مسلمانان که در حبشه بودند، پیامبر به ایشان فرمودند که فعلاً آنجا بمانند. یا کسانی که در مکه بودند، با اینکه آن حضرت در مدینه بود، ولی آن‌ها در مکه ماندند. در آیات قرآن هم روی این مطلب تأکید شده است (فتح، ۲۵). البته در شرایطی ممکن است «هجرت» برای افراد واجب شود، همان‌طور که برای برخی اهالی مکه واجب شد. بنابراین به لحاظ واقع‌نگری این‌گونه است که همیشه مرزهای دولت اسلامی کوچک‌تر از مقدار پیروانش بوده و گستره دین و رهبری از نظر شرعی، محدود به مرزها نیست؛ چون رهبری وظیفه دارد مرتب دین را به مقداری که بسط ید و امکانات دارد، تبلیغ کند؛ از این رو می‌تواند در سطح جهانی پیروانی داشته باشد. و از آنجا که این دین اسلام، جهانی است، افقی که برای امت اسلامی در نظر گرفته می‌شود، افقی جهانی است. در مورد قوانین نیز می‌توان از امام خمینی (ره) مثال زد. ایشان وقتی فرانسه رفتند، مقید بودند که قوانین آنجا را رعایت کنند؛ اما همان‌جا ایشان وظایف خود در عرصه رهبری را به‌خوبی انجام می‌دهند. یعنی رعایت قوانین کشور فرانسه باعث نمی‌شود که از انجام وظایف خود به‌عنوان رهبر اسلامی صرف‌نظر نمایند. چون آن موقع دولتی نه در ایران یا در هیچ‌کجای جهان تشکیل نداده بودند؛ ولی به‌عنوان یک رهبر و فقیه جامع‌الشرایط و از موضع ولایت فقیه، هم در عرصه افتاء، هم در عرصه سیاست، و هم در عرصه قضاوت کار می‌کردند و به‌عنوان یک رهبر دینی، از آنجا حکم و دستور می‌دادند. و اینها را به مقداری که در ارتباط با پیروان خود بسط ید داشتند، انجام می‌دادند. و این‌گونه امور از نظر شرعی منعی ندارد. اما اینکه کی و چگونه انجام بشود، به خود رهبر مربوط می‌شود.

۷. ولایت و مسأله مرزهای جغرافیایی

نقطه چالشی در بحث مرزها این است که اگر بین مرزهای اعتقادی و جغرافیایی تفکیک صورت نگیرد، باعث ایجاد مشکل می‌شود. با جهانی بودن دین اسلام و رهبری و امت مسلمان، اکنون دولت در ایران برچه اساسی فقط در روی مرزهای ملی اداره می‌شود؟ توقع این است که دولت هم جهانی بشود. یعنی مسلمانان جهان می‌گویند که شما چرا مرز دارید؟ چرا نمی‌پذیرید که ما بیاییم در کشور شما ساکن بشویم؟ و یا بحث‌هایی که در ارتباط با مقاومت مطرح می‌شود؛ از این رو تفکیک بین مرز میان دولت و

رهبری کمک می‌کند که هم مسلمانان هرکدام عهده‌دار انجام امور کشور خویش از حیث سرزمینی و دولت ملی بشوند؛ و هم از حیث رهبری دینی و امت واحد بودن با هم همکاری کنند. یعنی می‌توان مبنایی را تعریف کرد که برای جریان مقاومت در سطح منطقه و جهان و تشکیل مبارزان بدون مرز، پزشکان بدون مرز، علما و مبلغان بدون مرز و امثال اینها از حیث رهبری رهبر اسلامی و امت اسلامی و هم از حیث دولت و ملت‌ها بحث را پیش برد و بر اساس قواعد و مقررات و پیمان‌ها و معاهداتی که هست، امور خودشان را پیش ببرند؛ ولی مسلمانان می‌توانند بر اساس دیدگاه‌های دینی خود با همدیگر همکاری کنند. مثلاً به‌عنوان پیروان ولی فقیه، مبارزان بدون مرز و یا مبلغان بدون مرز را تشکیل بدهند. اگر بخواهیم واژه‌ای در قرآن بیابیم که به بحث دولت در اصطلاحات سیاسی امروز بسیار نزدیک باشد، کلیدواژه ولایت و امامت است. انبیا دو دسته هستند؛ برخی هر دو مقام نبوت و امامت را دارا می‌باشند؛ برخی هم فقط مقام نبوت را داشته و به مقام امامت نمی‌رسند. آن دسته از انبیا که عهده‌دار مبارزه با نظام‌های سیاسی طاغوتی می‌شوند و تشکیل دولت را به‌عنوان محور فعالیت‌های خود انتخاب می‌کنند، به مقام امامت و ولایت هم رسیده‌اند. البته اصطلاح ولایت، گسترده‌تر از نبوت و امامت است. چون ولایت، علاوه بر امام و رسول، درباره خدا هم به‌کار رفته است؛ مانند آیه شریفه «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ هُمْ رَاكِعُونَ» (مانده، ۵۵). در ادامه برخی کاربردهای ولایت می‌آید.

۸. سطوح ولایت در قرآن

ولایت به معنای اتصال و پیوستگی دو چیز است به گونه‌ای که فاصله‌ای میان آنها وجود نداشته باشد. ولایت در قرآن کریم در سه سطح مطرح شده است (خامنه‌ای، ۱۳۹۷، صص ۹۷-۱۱۹):

۱-۸. ولایت در درون امت اسلامی

در این سطح، از مومنین و مسلمان‌ها و اعضای امت اسلامی انتظار می‌رود که کمال همبستگی و اتحاد صفوف را داشته و فشرده‌گی هرچه بیشتر میان آحاد و گروه‌های مختلف در درون جامعه اسلامی وجود داشته باشد. لذا وجود هیچ تفرقه و اختلافی میان امت اسلامی پذیرفته نیست و نباید با هم اختلاف به معنای تنازع و خصومت داشته باشند. همانگونه که آیه قرآن می‌فرماید «وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتُلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِن بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَنبَغِيَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِنَّ فَاءَئْتِ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ؛ و اگر دو گروه از مؤمنان با یکدیگر بجنگند میان آنها صلح و آشتی برقرار کنید، و اگر یکی از آن دو گروه به دیگری تجاوز کند، با آن گروهی که تجاوز می‌کند، بجنگید تا به حکم خدا باز گردد. پس اگر بازگشت، میانشان به عدالت و انصاف، صلح و آشتی برقرار کنید و همواره دادگری را پیشه سازید. که خدا دادگران را دوست دارد» (حجرات، ۹). بنابراین اینکه

«وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ؛ مؤمنین نسبت به همدیگر مسئولیت و ولایت دارند» (توبه، ۷۱). مربوط به درون جامعه اسلامی می‌شود و ارتباط شهروندان و اعضای جامعه اسلامی آنقدر باید با هم شدید و غلیظ باشد که دشمن به هیچ وجه نتواند در میان آنها نفوذ کند.

۲-۸. ولایت در روابط خارجی

مسلمانان می‌توانند با کسانی هم جبهه بوده و پیوستگی داشته باشند. قبلاً آیات آن در سوره ممتحنه بررسی شد. آن آیات، در عرصه روابط خارجی شرط می‌گذرد که همبستگی و هم جبهه‌گی بین ملت و دولت اسلامی، با کفار محارب و اشغالگر و معاند و یا کسانی که به این معاندین و محاربین کمک می‌کنند، نباید صورت بگیرد. هر چند دولت و امت اسلامی می‌تواند با کفار بی‌خطر و بی‌ضرر و یا کفاری که علیه دین مسلمانان اقدامی نمی‌کنند و اشغالگر محسوب نمی‌شوند، ارتباطاتی داشته باشند. البته این ارتباط، نمی‌تواند هم جبهه‌گی باشد و تنها می‌تواند یک ارتباط معمولی باشد.

۳-۸. ارتباط امت با امام

ارتباط آحاد امت با امام خودشان به این صورت است که باید پشت سر وی به سمت یک هدف حرکت کنند. در امت، فرد، دارای یک زندگی اجتماعی متعهدانه می‌باشد. در مقابل، جامعه هم متعهد به حرکت به سمت و سو و قبله واحد است. در امت، جامعه انسانی یک قبله مشترک و یک رهبر مشترک داشته و متعهد به پیروی از رهبر است. از سوی دیگر، رهبری هم تعهد به هدایت جامعه به قبله و هدف مشترک دارد. همانطور که فیلسوفان سیاسی هم گفته‌اند، این محیط، به لحاظ سرزمینی می‌تواند در سطح خرد، یا متوسط و یا بزرگ باشد. مثلاً در سطح یا اندازه کشورهای امروزی یا در سطح کمی بزرگتر و در سطح منطقه باشد؛ البته این اجتماعات، کامل هستند یا در سطح معموره ارض یعنی در سطح جهانی باشد. اما همانگونه که ذکر شد، محدودیتی ندارند. یعنی رهبری دین و امت، محدودیت جغرافیایی ندارد و می‌تواند تا سطح جهانی هم گسترش پیدا کند. ولی دولت، محدودیت جغرافیایی دارد. که متوقف بر مقدار بسط ید است. چون در بحث دولت، سخن از بیعت و توافقی و عهد و پیمان است و به مقداری که مردمان جدید ملحق می‌شوند، می‌پذیرند که عهدنامه‌ای را با رهبری اسلامی امضا کنند. و در این مورد، دستور خداوند متعال این است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» (مانده، ۱). در واقع مقدار گستره دولت می‌تواند کوچک و یا بزرگ شود؛ ولی تا قبل از جهانی شدن دولت اسلامی، هیچ‌گاه دولت، مساوی با رهبری، امت و دین نیست. فقها هم همیشه مرز را پذیرفته‌اند. بحث محیط‌شناسی که در فقه مطرح است، نشان‌دهنده پذیرش بحث توسط فقهاست. بحث محیط‌های جغرافیایی و سیاسی که در فقه مطرح شده، مانند: دارالاسلام، دارالحرب، دارالذمه، دارالعهد، دارالامان، دارالهدنه، دارالحیاد (اعتزال)، دارالموادعه، دارالصلح، دارالهجره، دارالاستضعاف، دارالبغی، دارالرد (ر.ک: عمید زنجانی، ۱۳۶۷، صص ۲۱۵-۳۲۱).

حاکمی از آن است که در اندیشه فقها، مسئله مرزها پذیرفته شده است. همچنین وقتی بحث جهاد اصغر و دفاع مطرح می‌شود، باز نشان‌دهنده این است که مرزهای جغرافیایی در کتب فقهی و در میان فقها مطرح بوده است؛ هر چند به لحاظ کلامی، اصل رهبری، امامت، نبوت و ولایت فقهای جامع‌الشرایط و بحث دین و مکتب و امت در معنای مذهبی و دینی‌اش، هیچ کدام مقید به مرزهای جغرافیایی نیستند. اما دولت اسلامی در مرزهای جغرافیایی شکل می‌گیرد. به نظر می‌رسد با توجه به تفسیری که بر اساس کلام شیعه انجام شد، در طول تاریخ اسلام، رهبری امری روشن و پیوسته برقرار بوده و هرگز تعطیل نگردیده و این دولت است که گاهی رهبران، موفق به تشکیل آن می‌شدند و گاهی موفق نمی‌شدند. اگر این تفکیک پذیرفته شود، بحث فرامرزی و اعتقادی بودن رهبری اسلامی بهتر فهمیده می‌شود. و نیز اینکه تشکیل امت اسلامی به معنای مذهبی آن، اعتقادی است. هر چند امت به معنای سیاسی هم چنانچه در وثیقه مدینه که پیامبر (ص) با یهودیان امضا کرد، به کار رفته است. به عبارت روشن‌تر، رهبری و دین و امت، امری اعتقادی است و مقید به مرز نمی‌باشد. اما دولت اسلامی چون مبتنی بر بیعت و معاهده و پیمان می‌باشد، مرز دارد و جغرافیایی است. البته مرزها در طول زمان می‌تواند آنقدر بزرگ بشود که شاهد تشکیل دولت جهانی اسلام هم باشیم. منتها این، پس از آن خواهد بود که اکثریت مردم جهان پس از دعوت از سوی رهبران دینی، اسلام را با طوع و رغبت و طیب خاطر بپذیرند (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۰۲ق، ج ۴، ص ۹۱). از این رو در تاریخ اندیشه اسلامی و در متون قرون اولیه، پیوسته بر دولت واحد تأکید شده است. یعنی این بحث مطرح بوده که آیا می‌توان هم‌زمان چند دولت اسلامی داشت، یا اینکه همانطور که رهبری اسلامی و دین اسلام یکی هست، دولت اسلامی هم باید یکی باشد؟ عموم متفکران مسلمان در قرون اولیه، بر دولت واحد اصرار داشتند؛ بعد تبصره و استثنایی اضافه شد، مگر جایی که بین دو تا دولت، دریا فاصله شده باشد؛ چون تردد، غیرممکن یا مشکل می‌شود. بحث وحدت یا تعدد دولت اسلامی به لحاظ تاریخی تا قرن ۱۸ و ۱۹ میلادی و یا قرون ۱۲ و ۱۳ هجری و حتی تا فروپاشی خلافت عثمانی هم ادامه داشت. در جنگ‌هایی که بین عثمانی و ایرانیان در نوبت‌های مختلف درمی‌گرفت، این بحث مطرح می‌شد که باید همه مسلمانان در ذیل یک دولت، گرد هم بیایند. ولی بعد از فروپاشی خلافت عثمانی در سال ۱۹۲۲ و جمع شدن بساط خلافت در سال ۱۹۲۴، تقریباً پرونده این بحث هم بسته شد. برخی از جمله داعش که با فداکاری جبهه مقاومت و سردار شهید حاج قاسم سلیمانی از کره خاکی محو شدند، به دنبال این بودند که مرز بین عراق و سوریه را پاک کنند. در واقع آنها می‌خواستند با قرارداد «سایکس پیکو» مقابله کنند و معتقد بودند که باید همه مرزها برداشته شده و یک حکومت اسلامی فراگیر و گسترده تأسیس گردد. حتی برای آن، نقشه هم تولید و چاپ کردند؛ بدون اینکه به مقدرات، عقل، اقتضانات و مصالح هر منطقه و کشور توجه کنند. امروزه اکثر مسلمانان که حدود شصت کشور اسلامی هستند، به مرزهای جغرافیایی به معنای دوم تن داده و تنوع و تعدد کشورهای اسلامی را پذیرفته‌اند.

۹. نتیجه‌گیری

این پژوهش نشان داد که قرآن کریم، ضمن پذیرش واقعیت سیاسی مرزهای جغرافیایی در ساحت دولت اسلامی، اولویت بنیادین را به مرزهای اعتقادی می‌دهد. بر این اساس، دولت اسلامی ناگزیر در چارچوب سرزمینی مشخص عمل می‌کند؛ اما رهبری اسلامی، ماهیتی فرامرزی دارد و محدود به مرزهای ملی نیست. این تفکیک نظری میان «دولت» (موسس و محدود به مرزهای جغرافیایی) و «رهبری» (فرامرزی و مبتنی بر اعتقاد)، راه‌حلی کلیدی برای چالش ذاتی جهانی بودن اسلام در برابر محدودیت‌های جغرافیایی دولت ارائه می‌دهد. اسلام، ناسیونالیسم و ملی‌گرایی را رد می‌کند؛ اما در عین حال، وجود مرزهای جغرافیایی را به‌عنوان یک واقعیت سیاسی در سطح حکمرانی می‌پذیرد. با توجه به وحدت ذاتی اسلام، جهانی بودن رهبری دینی، و فراقومی و فرانژادی بودن امت اسلامی، اسلام، ظرفیت ذاتی برای جذب همه انسان‌ها را داراست. در این چشم‌انداز، تحقق آرمان یک دولت جهانی اسلامی که همگان در انتظار آن هستند، در گرو ظهور مصلح کل (حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف) در پایان تاریخ خواهد بود. این تحقیق تلاش داشت تا با ارائه تحلیلی نوین از مفهوم مرز در دولت اسلامی و تبیین تمایز حیاتی میان «دولت» و «رهبری»، گامی مهم در جهت بسط و تدوین اندیشه سیاسی اسلام بردارد.

منابع قرآن کریم

- ابن خلدون، عبد الرحمن بن محمد. (۱۴۰۸ق). *تاریخ ابن خلدون: دیوان المبتداء والخبر فی تاریخ العرب والبربر و من عاصرهم من ذوی الشأن الاکبر*. (ج ۲). بیروت: دارالفکر.
- ابن عجبیه، احمد. (۱۴۱۹ق). *البحر الممدید فی تفسیر القرآن المجید*. (ج ۲). تحقیق: احمد عبدالله قرشی رسلان. القاهرة، مصر: حسن عباس زکی.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۸). *تاریخ سیاسی اسلام و ایران*. (ج ۲). تهران: سمت.
- خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۷). *طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن*. تهران: مؤسسه ایمان جهادی صهبا.
- خمینی، سید روح‌الله. (۱۴۳۴ق). *تحریر الوسیلة*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خمینی، سیدروح‌الله. (۱۳۸۹). *صحیفه امام*. (چاپ پنجم). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- رشید رضا، محمد. (۱۴۱۴ق). *تفسیر القرآن الحکیم (تفسیر المنار)*. بیروت، لبنان: دار المعرفة.
- رشید رضا، محمد. (بی تا). *الخلافة*. القاهرة، مصر: الزهراء للإعلام العربی.
- زرگریان، طاها؛ شهسوار، احسان؛ حسینی زیدی، سید ابوالقاسم. (۱۴۰۰). *قاعده‌انگاری حفظ ثغور مسلمانان در حکومت اسلامی*. حکومت اسلامی، ۲۶(۲)، صص ۴۷-۷۲.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۰۲ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. (ج ۱۷). بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). *مجمع البیان*. تهران: ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ق). *جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری)*. (ج ۲۸). بیروت: دارالمعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۷۲). *الأمالی (للطوسی)*. قم: دار الثقافة.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). *التبیان فی تفسیر القرآن*. (ج ۹). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- عاملی، جعفر مرتضی. (۱۴۰۳ق). *الحیة السیاسیة للإمام الرضا(ع)*. (چاپ سوم). قم: مؤسسه النشر الإسلامی التابعة لجماعة المدرسين بقم المشرفة.
- عراقی، ضیاء‌الدین. (۱۳۶۱). *بدائع الفکر فی الأصول، تقریرات میرزا هاشم‌آملی*. (ج ۱). نجف اشرف: المطبعة العلمیه.
- علی‌آبادی، عبدالصمد؛ رهبر، مهدی؛ خالقی، مهدی. (۱۴۰۲). *اعتبار مرزهای جغرافیایی در فقه سیاسی معاصر*. علوم و فنون مرزی، ۱۲(۴)، صص ۱۰۱-۱۲۷.
- علبدوست، ابوالقاسم. (۱۴۰۱/۱۲/۲۴). *خارج فقه سیاسی (جلسه ۱۹)*. قابل دسترس در: <http://a-alidoost.ir/persian/lessons/27720/>
- عمید زنجانی، عباسعلی. (۱۳۶۷). *فقه سیاسی*. (ج ۳). تهران: امیرکبیر.
- فاطمی، سید هلال؛ جعفر پیشه‌فرد، مصطفی. (۱۴۰۳). *اعتبار مرزهای جغرافیایی میان کشورهای اسلامی و غیراسلامی در فقه امامیه از جهت حکم اولی*. گننتمان فقه حکومتی، ۱۸(۱)، صص ۵-۳۰.
- فیرحی، داود. (۱۳۸۲). *نظام سیاسی و دولت در اسلام*. تهران: انتشارات سمت.
- کامران، حسن؛ زارعی، بهادر. (۱۳۸۳). *قلمرو مرزهای ملی در جهان اسلام از دیدگاه فقهای اسلامی*. جغرافیا و توسعه

ناحیه‌ای، (۲)۲، صص ۹۱-۱۰۸.

- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۸۷). کافی. به اهتمام محمدحسین الدرایتی. قم: دارالحدیث.
- لکزایی، نجف. (۱۳۹۸). امنیت متعالیه. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- لکزایی، نجف؛ لکزایی، رضا. (۱۴۰۲). ضرورت تأسیس نظام سیاسی اسلامی در آموزه‌های قرآنی. فقه و سیاست، (۲)۴، صص ۷-۳۱.
- لکزایی، نجف؛ لکزایی، رضا. (۱۴۰۳). شبکه قدرت در دولت اسلامی: شرایط به‌کارگیری کارگزاران در نظام سیاسی براساس قرآن کریم. فقه و سیاست، (۱)۵، صص ۷-۳۲.
- ماوردی، علی بن محمد. (بی‌تا). الأحكام السلطانیة. قاهره: دار الحدیث.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۶۶). خدمات متقابل اسلام و ایران. تهران: صدرا.
- نصیرالدین طوسی، محمدبن محمد. (۱۳۶۷). اساس الاقتباس. مصحح: محمدتقی مدرس رضوی. تهران: دانشگاه تهران.